

Qədim İrəvan şəhəri - sahibi olduğumuz maddi-mədəni irs

(əvvəli 16 və 17 iyul tarixli saylarımızda)

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naıxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükanlı, Sallaxlar və s.

Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbas dərəsi, Abuhəyat, Keşəqli, Qızılqala, Dərə bağı, Səvzi-kəri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən, Kərpixana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-çox uzaqlara yayılmışdı. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Rusiyanın və Avropanın bir çox şəhərlərinə ixrac edilirdi.

Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhəngül xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanlar şəhərin ən böyük dəyirmanları idi.

XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan şəhərində sənətkarlıqla 2318 nəfər məşğul olmuşdur. Onların 1436 nəfərini azərbaycanlılar, 468 nəfərini yerli ermənilər, 386 nəfərini isə İrandan gətirilən ermənilər təşkil edirdilər.

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və onun ətrafında iki erməni kilsəsinin adları yazılır. Göy məscid (yaxud Hüseyinli xan), Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Şah Abbas, Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi. Şəhərin kənarında mövcud olan Poğos-Petros və Katoğ-

müəllifi Yervand Şahəzizin 1931-ci ildə İrəvanda çap edilən "Qədim İrəvan" əsərində P.Uvarovadan sitat gətirərək onun Xan sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidini Vereşşəğinin fırcasından çıxan tabloya bənzətdiyini yazır. P.Uvarovaya istinadən Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin əsas günbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər günbəzləri rəngli kaşlarla və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir. P.Uvarova Sərdar məscidinin tünd mavi rəngli günbəzinin açıq səma ilə bütöv bir ahəng təşkil etdiyini, onun portalındakı tünd mavi lövhə üzərində ərəb əlifbası ilə ağ rənglə mətn həkk olunduğunu, divar sütunları üzərində ucalan minarələrin üzərinin kvadratşəkilli tünd mavi və açıq mavi kaşlarla bəzədildiyini qeyd etmişdir.

XIX əsrdə Qərbi Avropa və Rusiya bədii yaradıcılığının mütərəqqi ənənələri Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Yeni meyillər ilk növbədə, rəssamların iş üslubunda və təsvir formasında özünü büruzə verir. Şimali Azərbaycan təsviri sənətində realist meyillər XIX əsr rəssamlığının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Mirzə Qədim İrəvaninin (1825-1875) yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. O, Azərbaycan dəzğah boyacılığının banisi hesab edilir.

Mirzə Qədim rəssamlığın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərən sənətkarlardan olmuşdur. O, portret və ornamental kompozisiyalar sahəsində xüsusilə böyük məharət göstərmişdir. Onun şüşə, dəri, parça üzərində işlənmiş əsərləri Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında nümayiş etdirilir. Mirzə Qədim ilk əsərlərini şüşə üzərində çəkməyi sevirmiş. Bunlar da əsas etibarilə gənc qadın portretləri olmuşdur. Mirzə Qədimin hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Mu-

və sonradan həmin məscidləri müsəlman tarixi abidələri kimi elmi-tədqiqat dövryyəsinə cəlb etmişdir. F.Sarrenin çəkdiyi fotoların bir qismi hazırda Berlindəki Dövlət Muzeyinin islam incəsənəti bölməsində saxlanılır.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası 29 may tarixli qərarı ilə Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası sürməmək şərti ilə İrəvan şəhərini paytaxt kimi ermənilərə güzəştə getmişdir. Lakin 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş daşnak hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı isə vandalizm aksiyaları həyata keçirilmişdi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və yaxud təyinatı dəyişdirilmişdir. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidi rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdi. Yalnız Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilədək öz məqsədinə xidmət edirdi, hazırda həmin məscid də yer üzündən silinmiş, onun yerində hündürmörtəbəli bina ucaldılmışdır.

Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədlərin və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi-12 ünvanında yerləşən Göy məscidin və Xorhrdarani küçəsi-40 ünvanında yerləşən məscidlərin adları daxil edilmişdir. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid İran məscidi kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (skeletin) "qorunduğu" qeyd edilmişdir. Lakin 2014-cü ilin noyabr ayında Sərdar məscid-kompleksindən qalan 2-3 metr enində, 3-4 metr hündürlüyündə divarının kiçik bir parçasını da erməni vandalları yox etmişlər.

Sovet hakimiyyəti illərində də azərbaycanlıların diskriminasiyası və deportasiyası rəsmi Ermənistanın siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. 1936-cı ildə İrəvan şəhərinin yeni baş planı hazırlanmış və onun həyata keçirilməsi nəticəsində qalaların içərisində müasir tipli hündürmörtəbəli binalar inşa edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsi dövrünə aid şəkillərdə İrəvan qalasının divarlarının müəyyən hissəsinin hələ də mövcud olduğu görünür. Lakin sonralar qala divarları tamamilə sökülmüş və hazırda ondan əsər-əlamət qalmamışdır.

Azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin məhv edilməsinin nəticəsidir ki, İrəvan şəhərində yaşı 250 ildən yuxarı birçə dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsi qalmamışdır. İrəvan şəhəri təkə tarixi-memarlıq abidələri ilə deyil, həmçinin elm və mədəniyyət mərkəzi kimi Azərbaycan şəhərləri arasında özünəməxsus yer tutur. İrəvan şəhərində doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimlərinin adları Azərbaycan tarixinə ədəbi həkk olunmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş səyyahlar, salnameçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər.

Son illərdə Ermənistan rəhbərləri "İrəvan qalası" adı altında yeni layihə həyata keçirmək fikrinə düşüblər. İrəvanda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini tamamilə məhv edən ermənilər indi XVII-XVIII əsr memarlığı üslubunda inşa edilməsi nəzərdə tutulan "Sədar sarayı"ndan, ticarət obyektlərindən, bazarlardan karvansaralardan, Şərq hamamlarından və s. külli miqdarda gəlir əldə etmək istəyirlər. Şəhər ətrafında - keçmişdə Təzəkənd adlanan, indi isə ermənilərin Noraquyğ adlandırdıqları yaşayış massivində 184 hektar ərazidə inşa edilməsi nəzərdə tutulan layihənin ilkin smeta dəyəri 6-7 milyard ABŞ dolları civarında

dır. Moskva şəhərinin keçmiş meri Yuri Lujkovun İrəvana 2010-cu ilin yanvarındakı səfəri zamanı erməni rəsmiləri onu şirnikləndirərək "İrəvan qalası" layihəsinin maliyyələşdirilməsi məsələsinə merin və onun biznes ortaqlarının üzərinə qoymaq üçün razılığını almışdılar. Lakin Y.Lujkov Moskvanın meri vəzifəsindən azad edildikdən sonra "İrəvan qalası" layihəsinin icrası baş tutmamışdır.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı simasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişdirmişdi. İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini silən, ardınca azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail olan ermənilər indi də tarix kitablarından, dərsliklərdən azərbaycanlıların izini silməyə çalışırlar.

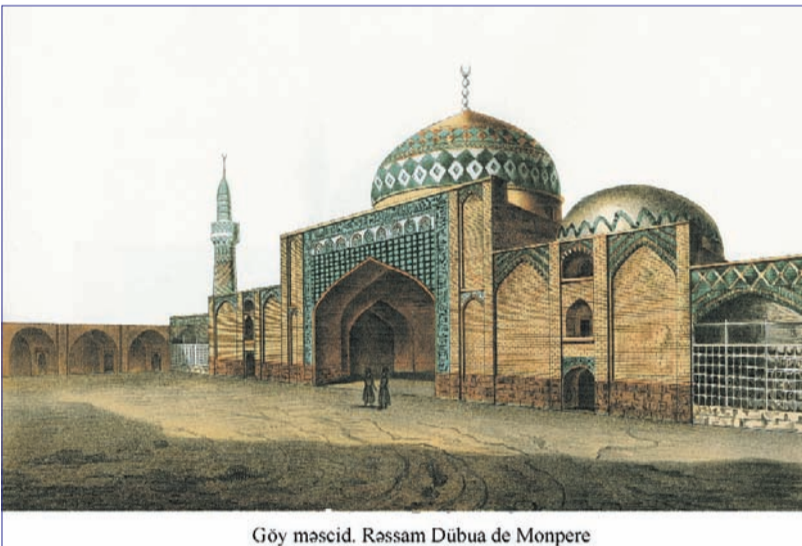
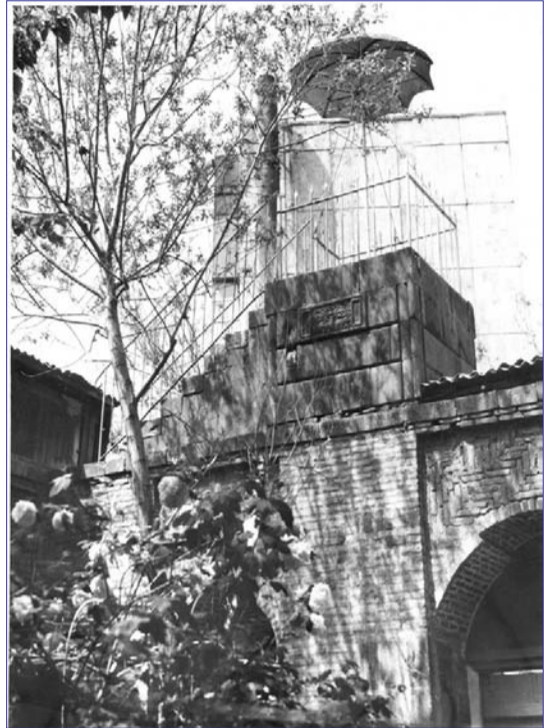
Bu gün müasir İrəvan şəhərində azərbaycanlıların izini qoruyub saxlayan yeganə ərazi Təpəbaşı məhəlləsidir. Bu məhəllədə azərbaycanlıların izləri Hacı İmamverdi məscidində, Abbasqulu xan İrəvanskinin mülkündə, Axund məhəlləsində, Şeyxülislam, Əsəd bəy, İmarət, Adalyar və Daşlı küçələrində bu gün də yaşayır. Hazırda Ermənistan hökuməti tarixi Təpəbaşı məhəlləsinin tamamilə sökülərək yerində müasir tipli binalar inşa etməklə izimizi tamamilə silmək istəyir. Bir qrup elm və incəsənət xadimlərinin, ziyalıların, Təpəbaşı məhəlləsindən çıxmış irəvanlıların həyəcan təbili çalmaları Ermənistanda ciddi reaksiya doğurub. Ermənilər Azərbaycanın rəsmi dairələrinin, alimlərin, ziyalıların indiki Ermənistan ərazisindəki maddi-mədəni irsimizin qorunması üçün beynəlxalq təşkilatlara müraciətlərindən çox narahat olublar.

İndiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin qəsdən dağıdılması, onların mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi və yaxud özünü-küləşdirilməsi beynəlxalq humanitar hüququn, xüsusən də 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının, UNESCO-nun 1954 və 1970-ci il Konvensiyalarının kobud şəkildə pozulmasıdır.

Təəssüf ki, Ermənistan dövləti cəzasızlıq mühitindən istifadə edərək azərbaycanlıların maddi-mədəni irsini barbarcasına dağıtmaq siyasətini davam etdirir. Bütün bunlara son qoyulması üçün beynəlxalq humanitar hüquqi dövryyəyə cəlb edilməlidir. 30 ilə yaxın Azərbaycan ərazilərini havadarlarının köməyi ilə işğal edən və onu həmişəlik əldə saxlayacağına əmin olan Ermənistan kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur edildiği kimi, Qərbi Azərbaycan qalan maddi-mədəni irsimizin qorunması üçün də məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə məcbur etməyin vaxtıdır.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, erməni vandalları azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrinin izlərini silməyə, başqa xalqların əyünə yazmağa çalışsalar da, yaxud onları öz adlarına çıxarsalar da, tarixin yaddaşından silə bilməmişlər. İrəvan şəhəri Azərbaycanın elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərindən biri, Azərbaycan tarixinin parlaq və silinməz səhifəsidir.

Nazim MUSTAFA,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Prezident Kitabxanasının
şöbə müdiri.

Göy məscid. Rəssam Dübua de Monpere

ke kilsələri vaxtilə xristian missionerlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdi və məqsəd ermənilərin şəhərə axınını təmin etməkdən ibarət idi.

Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olarkən şəhər bazarı ilə üz-büz kərpicdən tikilən və həmin vaxt uçulub-dağılmış vəziyyətdə olan bir məscid haqqında məlumat vermişdir. O, bu məscidin onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan məscidi adlandırıldığını yazır. J.Şardən İrəvan səfərində müşayiət edən rəssam Qretonun çəkdiyi qədim qüllənin şəklinə arxa planda daha iki möhtəşəm məscidin minarələri təsvir edilmişdir, hansı ki, indi onların heç birindən əsər-əlamət qalmayıb. Erməni tarixçisi T.Hakopyan qeyd edir ki, çox güman ki, Div Sultan məscidi günümüzədək gəlib çatan Göy məscidin yerində olmuş və 1679-cu il zəlzələsi zamanı dağılmışdır.

1833-cü ildə fransız geoloqu və arxeoloqu, naturaçı Fredrik Dübua de Monpere 1839-cu ildə Parisdə çap etdirdiyi "Qafqaz ətrafına səyahət" əsərinin 3-cü cildində İrəvan qalasını və Göy məscidi ətrafı təsvir etmişdir. Onun Sərdar məscidinin əsas girişi tərəfdən çəkdiyi rəsm və Göy məscidin rəsmi hər iki məscidin möhtəşəmliyini və memarlıq nöqteyi-nəzərindən mükəmməl sənət əsəri olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Həmin rəsmlər müəllifin adıçəkilən əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən atlasın üçüncü hissəsində yer almışdır. Qravüraçı Erkül Nikole Dübua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravüralarını hazırlamışdır.

Tanınmış rus arxeoloqu qrafiya Praskofya Uvarova 1880-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, əsrlər boyu yaradılan tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasını ürəkəğrısı ilə təsvir etmişdir. Erməni

zeyində saxlanılan qızılgül şaxəsi üzərində oturan bülbül rəsmi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

XIX əsrin 50-ci illərində baxımsızlıq üzündən yarasız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri korlanan, karniz və tavanın güzgüleri qopub tökülən Xan sarayında qismən də olsa bərpə işləri aparılmışdır. 1867-1874-cü illərdə Xan sarayında dəfələrlə aparılan bərpə işlərini Mirzə Qədim həyata keçirmişdir. O, Güzgülü zaldakı divar rəsmlərinin əksəriyyətini bərpə etmişdir. Rəssamın yağlı boya ilə çəkdiyi "Fətəli şah", "İrəvan sərdarı", "Həsən xan", "Rüstəm Zal" portretləri hazırda Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, "Abbas Mirzə" portreti isə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Sənətşünas N.Miklaşevskaya həmin portretləri mahiyyət etibarilə Azərbaycan dəzğah rəssamlığının ilk əsərləri hesab edir və 1914-cü ildə Sərdar sarayı dağıdılan zaman həmin portretlərin divarlardan qoparıldıqdan sonra Tiflisə aparıldığı və Gürcüstanda muzeydə saxlanıldığı barədə məlumat vermişdir.

İrəvan şəhərində mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin, o cümlədən də Xan sarayının və məscidlərin məşhur rus fotoqrafı Dmitri Yermakov tərəfindən XIX əsrin 80-90-cı illərində çəkilmiş fotoları fotoqrafın 1896 və 1901-ci illərdə çap etdirdiyi albomlara daxil edilmişdir. Dmitri Yermakovun İrəvanda çəkdiyi fotolarının böyük bir qismi hazırda Simon Canaşiya adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Yermakov fondunda və Şalva Amiranşvili adına Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Alman incəsənət tarixçisi və arxeoloqu Friedrix Sarre 1897-ci ildə İrəvanda olmuş, Sərdar məscidinin və Göy məscidini müxtəlif rəkurslardan fotoşəkillərini çəkmiş